

ציקלון

כתב עת לענייני מדיניות ואסטרטגיה | גיליון פברואר 2021

עשור לאביב הערבי - הטלטלה ששינתה את פני המזרח-התיכון

האם החזון הדמוקרטי בעולם הערבי בר מימוש?

קסניה סבטלובה

עשור שלם עבר מאז שהירקן התוניסאי מוחמד בועזיזי הצית עצמו למוות בעיירה סידו בו זיד וגרם לתגובת שרשרת עצומה שהביאה בשלב הראשון להפלת נשיא תוניסיה זין אל-עבאדין בן עלי, ובהמשך להסתלקותם של מובארכ במצרים, עלי עבדאללה צאלח בתימן ומועמר קד'אפי בלוב.

על פי סקרי דעת הקהל שנערכים בעולם הערבי, עולה כי הצעירים הערבים כיום, אשר היו ילדים או נערים בראשית האביב הערבי, אינם חולקים עוד חלומות דומים לאלה של צעירי 2010-2011. הם מיואשים לחלוטין מהאפשרות לבסס סדר פוליטי חדש, דמוקרטיזציה, רפורמה חברתית או הצלחה כלכלית, ובמקום זאת כמהים להגר ממדינותיהם, בין היתר לטובת חיים במדינות המפרץ, מלוכות אבסולוטיות שבאופן פרדוקסלי הפכו בעיני רבים למודל המדינה הערבית האידאלית.

מאמר זה דן בשאלה כיצד התהליך שהחל בדרישה לצדק, חופש וחירות הביא בסופו של דבר לכאוס, לעליית כוחות קיצוניים, ולבסוף להתחזקות האוטוקרטיות הערביות, אלה שהיו היעד אשר נגדו יצא הציבור לרחובות ב-2011. נוסף לכך המאמר מנתח מהם הסיכויים למימוש חזון הדמוקרטיה בנסיבות הקיימות כיום במזרח-התיכון.

"דמוקרטיה בעיני המתבונן"

למרות שבמספר מדינות ערביות שבהן פרצו בשנת 2011 מחאות ציבוריות הייתה קיימת אופוזיציה כלשהי (למשל במצרים, תימן ובחריין), מעטים בלבד ידעו לנסח באופן חד וברור את דרישותיהם או לתאר את קווי המתאר של המשטר הרצוי. יתרה מכך, המחאות לא היו מאורגנות ברובן הגדול, וגורמי האופוזיציה אשר התיימרו להנהיגן היו מפולגים בינם לבין עצמם ויעדיהם שונים זה מזה.

השלטים שנישאו בכיכר תחריר בקהיר בינואר-פברואר 2011 המחישו את ריבוי הפנים של מהפכות האביב הערבי: באחדים הועלתה קריאה לכונן משטר דמוקרטי, באחרים דרישות לצדק חברתי, בעוד שברבים שובצו סיסמאות ברוח האסלאם הקיצוני. כך אפוא, התנפצה המציאות בפני כל אלה שניסו בהכרח לשוות למחאה צביון של התארגנות ציבורית למען מימוש חזון דמוקרטי-ליברלי.

העדר הנהגה מצד אחד הקל על המהפכנים, שכן המשטר התקשה לזהות ולנטרל את הגורמים המנהיגים, אך מצד שני, לאחר שהושגה המטרה העיקרית שאליה שאפו המפגינים, קרי הדחת השליט, רבים מהם לא ידעו להגדיר מהו הצעד הבא ולא נטלו חלק בהליך קבלת ההחלטות. במציאות הכאוטית שנוצרה לאחר התהפוכות רק החזקים, אלה שהיו המאורגנים ביותר שרדו והפכו דומיננטיים, ובראשם הארגונים האסלאמיים.

"הדיפ-סטייט" לא הלך לשום מקום, הוא רק שינה צורה

הגורם שאיחד את כולם - החל מסטודנטים ליברלים מהאוניברסיטה האמריקאית של קהיר ועד לסלפים הקיצוניים בתוניסיה - היה ההתנגדות לשליט אשר הפך סמל לסדר אנכרוניסטי ורקוב מהיסוד. במצרים ההמונים דרשו להוציא להורג את מובארכ, בסוריה צוירה דמותו של בשאר אסד בתוך ארון מתים, ובתוניסיה פשטה השמועה ולפיה בני המשפחה של הנשיא זין אל-עבאדין בן עלי בורחים עם מזוודות עמוסות בתכשיטים ודולרים (כפי שאכן קרה).

ההמונים צדקו במובן מסוים. במהלך עשרות שנות שלטונם אותם המנהיגים רוקנו את מוסדות השלטון בארצם מתוכן, ופגעו אנושות בבתי המשפט, בבתי הנבחרים ובתקשורת. חלקם נשען על תמיכת הצבא, ואחרים על שכירי חרב שהיו נאמנים להם באופן אישי, או על מארג של שבטים ועדות שאליהם הם השתייכו. המשטרים הערבים אסרו ברובם על קיומן של מפלגות פוליטיות, וכפועל יוצא התרבות הפוליטית המאפשרת בנייה הדרגתית של מוסדות, תהליכים והתפתחות של תנועות פוליטיות ומפלגות לא הייתה קיימת.

כל אותם התהליכים גרמו לכך שברבות ממדינות ערב לא היו קיימים כלל מוסדות מדינה מתפקדים בעת שפרץ האביב הערבי. המשטרה המצרית הסתתרה בבתיים מחשש מפעולות נקם מצד האזרחים או הפעילה גדודים של ביריוני רחוב (**בלתגיה**) נגד המוחים, ובסוריה המדינה הפסיקה להתקיים באותם אזורים שנשלטו על-ידי המורדים. בחלקים גדולים של העולם הערבי הלימודים בבתי הספר ובאוניברסיטאות הופסקו, בתי המשפט לא תפקדו ואספקת המזון שובשה קשות.

המהפכנים ברוב מדינות ערב לא היו בעלי יכולת להשתלט על הכאוס שנוצר כתוצאה מקריסת המערכות השלטוניות, וכן בעקבות פעולות מכוונות של ה"דיפ-סטייט", כלומר המדינה החבויה מתחת לפני השטח, שלעיתים מכונה "מדינה בתוך מדינה". גם כאשר הודחו שליטים ופוזרו המועצות הלאומיות והממשלות, היסודות הקבועים והחזקים במדינות הללו - בעיקר ראשי מערכות הביטחון למיניהן - המשיכו להחזיק במושכות השלטון ונתמכו בידי מדינות ערביות שלא נפגעו מהאביב הערבי והיו מעוניינות למנוע תהפוכות באזור ולבלום התפשטות מהפכות לשטחן.

כאמור, היחידים אשר יכלו להתמודד עם ערעור הסדר הקיים ואף לנסות לנצלו לטובתם היו אנשי האחים המוסלמים. אלה היו מאורגנים היטב, בעלי אידאולוגיה סדורה ואחיזה איתנה במרחב הציבורי. כל אלה איפשרו להם לשרוד ואף לשמר את כוחם משך עשרות שנים של דיכוי מצד השליטים הערביים. כאשר האחרונים נעלמו נפתחה בפניהם הזדמנות לממש את חזונם. שוחרי הדמוקרטיה בעולם הערבי שוב נותרו בחולשה בסיסית וניצבו בפני בחירה בין ברירות רעה וגרועה: משטר אוטוריטרי כמו זה שנגדו הם נאבקו, או דומיננטיות של כוחות אסלאמיים.

מצבם של מי שביקשו להצטייר ככוחות הדמוקרטיים העולים אשר חתרו להצעיד את העולם הערבי לכיוון חדש עגום למדי כיום: רבים מהפעילים של אותם ארגונים הושלכו לבתי כלא, אחרים סיימו את חייהם באופן טרגי או במקרה טוב יותר נמלטו מארצותיהם, מחשש לביטחונם ולאחר שהתייאשו מהתקווה לממש שינוי עמוק בעולם הערבי.

בברירה שבין משטר אוטורי אך יציב המקיים קשר עם ישראל, לסדר אסלאמי הנשען על הצבעה דמוקרטית, נראה כי ישראל מעדיפה את החלופה הראשונה. בעיית היסוד של אותה המשוואה היא ההישענות על דיכוי עמוק, אשר מלווה בחוסר שקט מתמשך שעלול להתפרץ בכל עת.

שאלת הדמוקרטיה בעולם הערבי מציבה את ישראל בפני דילמה: מצד אחד כמובן ישנה בישראל כמיהה בסיסית ולפיה מדינות האזור ייהפכו לדמוקרטיות יציבות. מהצד השני ישראל למדה כי התוצאה הסופית של מהפכות שמתחילות כדמוקרטיות עלולה להיות התחזקות

או עלייה לשלטון של כוחות קיצוניים, כפי שאירוע לפני למעלה מחצי מאה באיראן, לפני עשור וחצי במערכת הפלסטינית ולפני עשור במצרים. בברירה שבין משטר אוטורי אך יציב המקיים קשר עם ישראל לבין סדר אסלאמי הנשען על הצבעה דמוקרטית, נראה כי ישראל מעדיפה את החלופה הראשונה. בעיית היסוד של אותה המשוואה היא ההישענות על דיכוי עמוק, אשר מלווה בחוסר שקט מתמשך שעלול להתפרץ בכל עת.

הסיבות שהביאו לפרוץ האביב הערבי, ובראשן עוני, אבטלה, שחיתות ואלימות משטרית - לא נעלמו. גם רצון של קבוצות שונות בציבור לקדם דמוקרטיזציה לא נעלם. עלאא' אל-אסואני, הסופר המצרי הנודע ניסח את המצב ששורר בארצו ובמדינות ערביות אחרות באופן הבא: "מאז 1952 אנו ניצבים בפני שתי בחירות נוראיות: דיקטטורה שנתמכת על-ידי הצבא או דיקטטורה פנאטית דתית. המהפכה שמה לפניה כמטרה את הדרך השלישית: לבנות מדינה דמוקרטית שאינה נשלטת על-ידי צבא או אנשי דת".

אסואני, שניבא למעשה את האביב הערבי בספרו המפורסם **בית יעקוביאן**, האמין כי רק אזרחות טובה ונטילת אחריות על-ידי האזרחים על המצב במדינותיהם עשויה להוביל להגשמת חזון זה.¹

הסיכוי היחיד לייצוב האזור מגולם בבניית מוסדות שלטון יעילים ונקיי כפיים ובגיבוש מערכות בעלות אופי דמוקרטי. ואולם הכרחי להכיר כי מדובר בתהליך ארוך ורווי מהמורות, ובעיקר להיזהר מעידוד מאמצי שינוי דרסטיים ומהירים שכבר הוכח כי הנזק המגולם בהם רב מתועלתם.

במבט לעתיד, הסיכוי היחיד לייצב את האזור מגולם בבניית מוסדות שלטון יעילים ונקיי כפיים, תוך מאבק נחוש ומתמשך בשחיתות השלטונית וגיבוש מערכות חדשות בעלות אופי דמוקרטי. רק כך אפשר יהיה להימנע מהחזרה למעגלי האלימות אשר נוצרים בחסות האוטוקרטיה. ואולם הכרחי

להכיר בכך שמדובר בתהליך ארוך ורווי מהמורות, ובעיקר להיזהר מקידום מאמצי שינוי דרסטיים ומהירים, בפרט בעידודם של גורמים חיצוניים, מהלכים שכבר הוכיחו כי הנזק המגולם בהם רב מתועלתם.

הערות

1. <https://www.dw.com/en/alaa-al-aswany-i-write-to-defend-freedom-to-defend-democracy/a-19294188>